

До Спеціалізованої вченої ради Д 41.086.04
Національного університету "Одеська юридична академія"
65009, м. Одеса, вул. Фонтанська дорога, 23

ВІДГУК

**офіційного опонента на дисертацію Стрельцової Євдокії
Джонівни на тему "Теорія і практика уніфікації міжнародного
права в умовах глобалізації (міжнародний та національно-
правовий аспекти)", подану на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.11 – міжнародне
право**

Актуальність теми дисертації. Уніфікаційні процеси в міжнародному праві стають дедалі більш різноманітними, їх впливи як на саме міжнародне право, так і на внутрішнє право держав важко не помічати. Усе це викликає значний інтерес дослідників міжнародного права, однак питання зовсім не обмежується науковим зацікавленням. Потреба в уніфікації міжнародного права є наслідком його розвитку та ускладнення в умовах світової глобалізації, якій протистоїть високоінтегрована регіоналізація. Це впливає як на темпи, так і на масштаби уніфікаційних процесів, а це означає, що уніфікація вже не може реалізовуватися традиційними методами, засобами, суб'єктами. Міжнародне право не лише є інструментом глобалізації, воно саме по собі містить глобалізуючий потенціал. Це стає все більш зрозумілим, і за таких умов обмеження досліджень уніфікації секторальним або галузевим аспектами, як це досі відбувається у вітчизняній міжнародно-правовій науці, не розкриває ані масштабів явища, ані його рушійних сил. Зберігається необхідність теоретичного дослідження уніфікації як універсального процесу та пояснення витоків різноманіття його форм та механізмів.

Незважаючи на появу в зарубіжній міжнародно-правовій літературі перших робіт, що мають на меті дослідити феномен сучасної уніфікації

міжнародного права поза межами класичних позитивістських доктрин, у вітчизняній правовій науці запропонована дисертація є першою такою спробою і, на мою думку, цілком вдалою. Але дисертантка пішла дещо далі, і це дуже важливо. Вона дослідила уніфікаційні впливи міжнародного права на національне законодавство, передусім на українське. Уніфіковане міжнародне право осягає всі галузі внутрішнього законодавства держав, відповідно уніфікуючи його. Разом із тим, процеси уніфікації українського законодавства на основі міжнародного права досить часто відбуваються спонтанно та політично вмотивовано, нерідко без чіткого розуміння юридичної природи міжнародних інструментів уніфікації. Предметне дослідження цієї сфери саме з огляду на глобальні та регіональні уніфікаційні процеси є вкрай необхідним як з точки зору теорії питання, так і практики, проте вітчизняні дослідження переважно обмежуються імплементаційною складовою та питаннями правозастосування.

Таким чином, актуальність наукового дослідження Є.Д. Стрельцової не викликає сумнівів.

Наукова новизна отриманих результатів. Постановка мети, сформульовані завдання дисертації, хід їх розв'язання підтверджують наукову новизну роботи і визначають її як першу у вітчизняній доктрині міжнародного права комплексну наукову працю, у якій досліджено сучасні теоретичні та практичні аспекти уніфікації міжнародного права як універсального механізму його розвитку, а також з'ясовано механізми впливів такої уніфікації та їх наслідки для внутрішньодержавного законодавства, передусім українського.

Певним чином заслуговують позитивної оцінки основні висновки цього дослідження. Передусім це стосується однієї з ключових тез дослідження. Дисертантка пропонує змінити ставлення до уніфікації міжнародного публічного і міжнародного приватного права як до двох достатньо автономних і відносно відокремлених різновидів правотворчого процесу. Витоки такої дуалістичної концептуалізації міжнародно-правової

уніфікації знаходяться в глибині історії цих процесів, що почалися і набули розвитку в міжнародному приватному праві набагато раніше, аніж у міжнародному публічному праві. Відповідно й науково-доктринальне осмислення міжнародної приватно-правової уніфікації набуло глибокого осмислення, чого допоки не відбулося в міжнародному публічному праві.

Усе це створило стійке і водночас помилкове враження про відсутність міжнародно-правової уніфікації в міжнародному публічному праві. Однак практика, як відомо, доводить протилежне. Достатньо згадати про уніфікацію міжнародного кримінального права і на його основі – уніфікацію кримінального законодавства держав, про уніфікацію міжнародного транспортного права і на його основі – уніфікацію національного законодавства. Так само відбулося з уніфікацією міжнародного морського права, міжнародного права зовнішніх зносин, міжнародного права прав людини тощо. Наразі основні механізми міжнародно-правової уніфікації в міжнародному публічному і приватному праві є доволі подібними.

Відповідні дослідження багатьох іноземних юристів-міжнародників, на які вказує дисертантка, добре відомі. Про це свідчать також висновки наданої наукової праці, у якій запропоновано враховувати існування щонайменше трьох площин міжнародно-правової уніфікації, де міжнародний та національний рівні не мають жорсткого відокремлення:

"по-перше, класичні форми договірної уніфікації на основі багатосторонніх договорів або системи уніфікованих та узгоджених двосторонніх договорів;

по-друге, уніфікація наднаціонального типу, яка відбувається у межах інтеграційних об'єднань у формах, де традиційні договірні форми поєднуються із інструментами м'якого права (рішення та інші акти керівних органів таких об'єднань, *de facto* нормотворча практика інтеграційних судів, тощо);

по-третє, уніфікація, що базується на активності недержавних інститутів чи на позадоговірній взаємодії окремих державних інститутів, яка

поєднується із уніфікацією у традиційних формах, де ключовими суб'єктами залишаються держави та міждержавні об'єднання".

Таким чином, наведені в дисертації аргументи дозволяють, на мою думку, однозначно підтримати позицію дисертантки про застосування моністичної (на противагу дуалістичній) концепції міжнародно-правової уніфікації, "що ґрунтується на поясненні цього феномену як універсального механізму розвитку сучасного міжнародного права".

Заслуговує на увагу зроблений у дослідженні висновок про природу універсальності міжнародно-правової уніфікації. Дисертантка правильно звертає увагу на те, що "природа універсальності міжнародно-правової уніфікації вказує виключно на спосіб розвитку міжнародного права, а не на онтологічний результат у вигляді практично неможливого в сучасних умовах універсального і уніфікованого міжнародного права, яке гармонізоване із національними правопорядками".

Водночас дисертантка правильно вказує на те, що в сучасних міжнародних відносинах "не знаходять підтвердження окремі теоретичні прогнози щодо всеосяжності міжнародно-правової уніфікації, яка формує глобальне і одномірне правове регулювання міжнародного порядку". У цьому сенсі дисертантка робить висновок про багатоаспектність "феномену уніфікації у міжнародному праві". "Цей феномен, – пише дослідниця, – є таким, що охоплює процеси і явища, які є змістовно різними як у процесуальних вимірах, так і у їх наслідках; одним із таких специфічних проявів цього феномену визнається становлення єдності чи цілісності (*unity*) міжнародного права, що є процесом, протилежним його фрагментації". Тому абсолютно правильним є висловлене в дисертації застереження щодо методологічної неприпустимості, а отже, помилковості "перебільшення значення "модної концепції фрагментації" та перетворення її в універсальний пізнавальний інструмент уніфікаційних процесів".

Дисертантка відстоює прагматичний підхід до оцінки уніфікації міжнародного права. Погоджуюся з тим, що такий підхід надає можливість

найбільш розлого зрозуміти феномен міжнародно-правової уніфікації. Ознаками прагматичного підходу в роботі названі: а) регіоналізація міжнародного права; б) зміцнення інтеграційних об'єднань наднаціонального типу; в) виникнення так званого "бездоговірного" і "навколо договірного" способів уніфікації; г) поширення формату "рамкових конвенцій"; д) "трибуналізація міжнародного правопорядку", що пов'язана зі зміцненням ролі міжнародних судів; є) втрата договірною формою уніфікації якостей універсальності і достатності для досягнення єдності правових інструментів у площині взаємодії міжнародного права із національним правом.

На мою думку, не лише важливим, а й методологічно правильним виглядає факт включення до згаданих ознак уніфікації міжнародного права "трибуналізації міжнародного правопорядку": це одна з вельми цікавих частин дослідження. У літературі вже давно точиться дискусія щодо ролі міжнародних судів у розвитку міжнародного права. Дисертанткою запропоновано "концепцію "гармонізуючої стратегії тлумачення" як складової уніфікаційних практик в діяльності міжнародних судів, що є особливим форматом судового тлумачення і базується на необхідності визначення способу встановлення справедливого балансу інтересів сторін і його закріплення у вигляді уніфікованих стандартів". Це абсолютно новий погляд на роль міжнародних судів в уніфікації міжнародного права: вихід за межі формального тлумачення до сфери оцінки неправових, переважно політичних, контекстів свідчить про те, що уніфікація не може мати виключно формальний характер як процес, що фактично неможливий без політичної волі держав.

Окремий блок висновків пов'язаний з уніфікаційними впливами міжнародного права на внутрішньодержавне право, зокрема українське. Передусім наукову і практичну цінність має визначення в дисертаційній роботі видів і сутності міжнародних організаційно-правових механізмів впливів на внутрішнє право держав з метою його уніфікації з міжнародним правом. Проблема погодження національного законодавства з правом

міжнародної організації чи міждержавного об'єднання виникає перед кожною державою, і необхідність у такій уніфікації нерідко має не лише правовий, а й політичний контекст. Також цікавими і цілком аргументованими є міркування дисертантки про основні міжнародно-правові підстави уніфікації українського законодавства та обставини, які слід враховувати під час його уніфікації з міжнародно-правовими нормами. До останніх авторка відносить: а) відсутність міжнародно-правового обов'язку збереження термінологічної ідентичності міжнародного договору і відповідного акту законодавства; б) наявність самоздійснюваних міжнародних договорів України не повинно перешкоджати здійсненню імплементаційних процедур шляхом внесення змін або ухвалення нових актів законодавства; в) міжнародний договір України, імplementований в українське законодавство шляхом внесення змін або ухвалення нових актів законодавства, не повинен застосовуватися одночасно з відповідним актом законодавства; г) уніфікація українського законодавства на основі міжнародних договорів України має враховувати особливості міжнародно-правових зобов'язань сторін, що відображаються в текстах самих договорів.

У зв'язку з цим немає підстав не погодитися з думкою дисертантки про необхідність мати в Україні стале законодавство, яке б визначало правові підстави, умови та засоби реагування на рекомендації міжнародних *compliance* органів, спрямовані на зміни законодавства, зокрема і його уніфікацію.

Ступінь обґрунтованості і достовірності наукових результатів. Концепція дисертаційної роботи, наданої для рецензування, є достатньо вмотивованою. Здобувачка добре обізнана з емпіричним матеріалом, який ліг в основу дисертації, відчувається ґрунтовне опрацювання джерел й успішне володіння сучасними методами наукового дослідження. Робота відзначається послідовністю, взаємозумовленістю концепції, завдань і результатів, цікавим змістовним матеріалом та аргументованістю. Беззаперечним досягненням дисертантки є не лише готовність звернути увагу на існування в предметі

дослідження надзвичайно складних, дискусійних, політично загострених питань, а й здатність запропонувати можливі шляхи їх вирішення на основі наукових концепцій, що були розроблені в дисертаційній роботі.

Структура дисертації виглядає збалансованою за обсягом і змістом. Відповідно до мети, завдань, об'єкта і предмета дослідження робота складається з анотації, змісту, переліку умовних позначень, вступу, п'яти розділів, поділених на тринадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Авторка обрала цілком логічний науковий підхід до розгляду питань, що входять до предмету цієї роботи.

Значення результатів дослідження для науки і практики.

Сформульовані у дисертації висновки і пропозиції містять нові погляди на закономірності подальшого розвитку міжнародного права, що є важливим внеском у науку міжнародного права. Висновки і пропозиції також мають не лише теоретичне, а й практичне значення та можуть бути використані в якості основи для подальших наукових досліджень. Положення дисертації будуть корисними в нормотворчій та правозастосовній діяльності, а також – для подальшого формування органами зовнішніх зносин України міжнародно-правової позиції держави. Висновки і пропозиції цього дослідження стануть у нагоді під час викладання як загальнотеоретичних навчальних дисциплін за спеціальністю "Міжнародне право" ("Проблеми теорії і практики міжнародного права", "Міжнародне право і національні правові системи"), так і галузевих.

Зауваження і дискусійні положення дисертації. Відзначаючи високий теоретичний рівень і наукову новизну роботи Є.Д. Стрельцової, стосовно окремих положень дисертації вважаю за можливе висловити певні зауваження, які, однак, не впливають на загальну авторську концепцію та зміст дисертаційного дослідження. Більш того, деякі з них носять дискусійний характер, що, до речі, підкреслює наукову значимість роботи.

1. Кажучи про необхідність мати в Україні стале законодавство, що визначає правові підстави, умови та засоби реагування на рекомендації

міжнародних *compliance* органів, спрямовані на зміни законодавства, зокрема і його уніфікацію, дисертантка зазначає: "Використання таких міжнародних рекомендаційних актів в сучасних умовах передбачає необхідність розробки як теоретичних, так і практичних основ для їх продуктивного та обережного застосування і виявлення меж використання" (стор. 424). Було б цікавим почути деякі пропозиції дисертантки з цього приводу.

2. На сторінці 106 дисертації зазначено, що "дискусійним залишається питання про можливість віднесення до договірної форми уніфікації тих договорів, що не набули чинності", при цьому авторка схиляється до тієї думки, що такі тексти не можуть мати уніфікаційного ефекту. Таке твердження виглядає надто категоричним. Уся справа в тому, яким є предмет такого міжнародного договору і чи не містить він кодифікованих норм звичаєвого міжнародного права. В останньому випадку текст із включеними до нього звичаєвими нормами все-таки буде мати ефект уніфікації. Ситуація може бути подібною до "Проектів статей" з різних питань міжнародного права, що готує Комісія міжнародного права ООН. "Проекти статей" – це не міжнародні договори, але вони містять у кодифікованому вигляді звичаєві норми міжнародного права і цього достатньо для досягнення ефекту міжнародно-правової уніфікації.

3. Дисертантка вживає термінологію "м'яка міжнародна організація" та відносить до неї "недержавні міжнародні організації" або "організації, де держави представлені лише номінально (через участь окремих спеціалізованих відомств або незалежних експертів, неурядових організацій тощо)" (стор. 113-114). На нашу думку, немає сенсу відносити недержавні міжнародні організації, а іншими словами – неурядові міжнародні організації, до так званих "м'яких міжнародних" організацій. Концепція "м'яких міжнародних" організацій стосується таких міжнародних міжурядових органів, що нагадують міжнародну міжурядову організацію, тобто не мають усіх її ознак. З цієї точки зору, міжнародні організації, "де держави представлені лише номінально (через участь окремих

спеціалізованих відомств або незалежних експертів, неурядових організацій тощо)" дійсно можна було б віднести до так званих "м'яких міжнародних" організацій.

4. Беззаперечно можна стверджувати про наявність впливу міжнародних судів на уніфікацію міжнародного права, у цьому сенсі я абсолютно погоджуюся з концепцією "трибуналізації міжнародного права". Однак, чи варто називати судову практику "найбільш динамічним та гнучким джерелом міжнародного права"? (стор. 126). У статті 38 Статуту Міжнародного Суду зазначено, що Суд, зобов'язаний вирішувати передані йому суперечки на підставі міжнародного права, застосовує, в тому числі "із застереженням, вказаним у ст. 59, судові рішення та доктрини найкваліфікованіших фахівців із публічного права різних націй у якості допоміжного засобу для визначення правових норм". Отже, на мою думку, судові рішення, якщо буквально тлумачити застереження ст. 59 (рішення суду обов'язкові тільки для сторін, що беруть участь у справі, і лише у даній справі), усе-таки не є джерелом права, а визнаються лише допоміжним способом, що дозволяє визначити правові норми.

5. Аналізуючи проблеми міжнародно-правової уніфікації законодавства держав в умовах регіоналізації міжнародних відносин, дисертантка відзначила, що, окрім широко розвинутої загальної міжнародної договірно-правової уніфікації внутрішньодержавного права, все більше розвинутою стає його регіональна уніфікація (розділ 4.3.), яка викликана певними регіональними потребами. Вважаю вдалим у зв'язку з цим звернути увагу на певний успішний, на думку авторки, досвід регіональної уніфікації морського права (як перспективної правової галузі розвитку сучасного українського права) на прикладі скандинавських країн. Уніфікацію морського права цього регіону було досягнуто, як відомо, не за допомогою міжнародного договору, а через застосування певного міждержавного механізму взаємодії для підготовки проєктів уніфікованих норм, з урахуванням положень як національних законодавчих актів, так і положень

міжнародних конвенцій, до яких скандинавські країни доєдналися. Отже, така уніфікація набула гібридного характеру. У зв'язку з цим виникає питання: чи не є така регіональна уніфікація загрозою або стримуванням еволюції процесу міжнародно-правової універсальної уніфікації морського права, до якої протягом майже сторіччя прагнуло міжнародне морське товариство? Було б цікавим почути думку дисертантки з цього приводу.

Наведені зауваження жодним чином не принижують теоретичного і практичного значення дисертації Є.Д. Стрельцової, а запрошують до наукової дискусії та окреслюють напрямки подальших наукових досліджень.

Відповідність дисертаційного дослідження встановленим вимогам.

Дисертація є комплексним, узагальненим дослідженням у межах визначеного предмету та відзначається високим науково-теоретичним рівнем, глибиною розробки наукової проблеми, новизною підходу до розв'язання поставлених наукових завдань та обґрунтованістю сформульованих практичних рекомендацій. Висновки, до яких дійшла дисертантка, є обґрунтованими та характеризуються науковою новизною.

Результати дослідження достатньо повно і широко висвітлено у 52 наукових публікаціях, з яких 2 монографії, 18 статей у фахових наукових виданнях України, 4 статті у наукових періодичних виданнях інших держав, 24 публікації за матеріалами науково-практичних конференцій, 4 публікації в інших виданнях.

Зміст автореферату відображає основні положення дисертаційної роботи та відповідає вимогам законодавства щодо написання та опублікування таких робіт. Наукові результати, висновки та пропозиції, наведені в авторефераті, повною мірою розкриті та обґрунтовані в дисертації.

Таким чином, виходячи із зазначеного, можна зробити висновок, що дисертаційне дослідження "Теорія і практика уніфікації міжнародного права в умовах глобалізації (міжнародний та національно-правовий аспекти)", подана на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

за спеціальністю 12.00.11 – міжнародне право, відповідає вимогам пунктів 9, 10, 12, 13 Порядку присудження наукових ступенів, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 р. № 567, зі змінами, а її автор – СТРЕЛЬЦОВА Євдокія Джонівна заслуговує на присудження наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.11 – міжнародне право.

Офіційний опонент:

доктор юридичних наук, професор,
перший проректор Національного університету
"Одеська морської академії"

О.М. Шемякін